

Vliv strukturálních vs. osobnostních faktorů na ideologie distributivní spravedlnosti v ČR 2006¹

Jiří Šafr, Ivo Bayer

The effects of structural vs. personality factors on ideologies of distributive justice in the Czech Republic in 2006

Abstract: The article compares the level of dependence of four justice ideologies on the structural position of an individual and his/her personal traits. First, the theoretical concept of distributive justice is introduced within the framework of Grid-Group Theory. Second, Czech public opinion of justice is analysed with data from the ISJP 2006 survey. Egalitarianism is the most structurally embedded ideology that is influenced by all socio-demographic attributes. Nevertheless, psychological factors affect the other ideologies to some extent. Ascriptivism is more characteristic of extroversion, agreeableness, and conscientiousness; individualism of openness to experience; fatalism of closeness to experience. Against structural effects, the psychological dimension does not yield considerable improvement in the explanation of justice ideologies.

Keywords: distributive justice, cultural theory Grid-Group, personality traits (Big-Five)

Úvod

Obecné otázky distributivní spravedlnosti, tedy představy lidí o spravedlivém rozdělení statků a kritika existujících nespravedlností patří všeobecně k jednomu z klíčových problémů sociálních věd. Empirická sociologie se na tomto poli zabývá převážně dvěma otázkami, jak spravedlnost nebo nespravedlnost sociálního světa vnímáme a na základě jakých kritérií jej hodnotíme. Sdílené představy o distributivní spravedlnosti (ideologie) nabízejí lidem odpověď na otázku, kdo má přerodělovat zdroje a jak mají vypadat výsledky takového přerodělování. Cílem této stati je zjistit, zda lze zastánce ideologií distributivní spravedlnosti odvozené z tzv. konceptu Grid-Group určit spíše na základě pozice v sociální struktuře či na základě jejich osobnostních rysů. V první části představujeme kulturní teorii Grid-Group a její aplikaci na představy o distributivní spravedlnosti na celospolečenské úrovni. V druhé části analyzujeme data z výzkumu Sociální spravedlnost 2006 (ISJP), kdy nejprve identifikujeme čtyři typy spravedlnostních ideologií v konceptu G-G: askriptivismus, individualismus, fatalismus a egalitarismus. Dále pak zkoumáme míru jejich podmíněnosti ve dvou rovinách, postavením jedince ve společnosti (věk, pohlaví, vzdělání, příjem atd.) a jeho osobnostními

charakteristikami (tzv. Big-Five), které byly dosud v analýzách opomíjeny.

Kulturní teorie Grid-Group

Základní způsoby orientace lidí ve světě klasifikuje tzv. kulturní teorie Mary Douglasové z počátku sedmdesátých let známá také jako Grid-Group Theory [Douglas 1996]. Původně sloužila v antropologii ke srovnávání odlišných kultur, uplatňuje se i při studiu politických ideologií nebo sociální spravedlnosti. Klasifikace probíhá na základě dvou dimenzí *sítě (grid)* – legitimita vnějších pravidel a *začlenění do skupiny (group)* – míra propojení s ostatními. Odpovídá na to, jak lidé rozumí světu, který je obklopuje a jak při tom vytváří své preference pod vlivem kulturního prostředí [Coughlin, Lockhart 1998]. Sociální podmínky, ve kterých lidé žijí, jsou určeny osami *grid* reprezentující individualismus a *group* odpovídající sociálnímu začlenění.

Grid-dimenze určuje stupeň regulace ve společnosti tedy stupeň donucení, který vyplývá ze společenské hierarchie a pravidel z ní vyplývajících. Čím pevnější jsou tato pravidla, tím více jsou subjekty omezené ve svém jednání, tím méně

Tabulka 1. Mapa kulturních domén

		Grid +	
	izolovanost vycházející buď z vlastní volby nebo z donucení, doslova sám nebo izolovaný v komplexních strukturách (eklektické hodnoty)		silně integrované skupiny s komplexními strukturami (např. hierarchie)
Group -			
	slabá struktura, slabé začlenění (kompetitivní individualismus)		silně integrované skupiny se slabými strukturami (egalitární enklávy, např. sekty)
		Grid -	Group +

Zdroj: adaptováno podle [Douglas, Ney 1998: 101].

mohou samy svobodně určovat, s kým a jaké sociální kontrakty uzavírají [Liebig 2004]. Klasickým příkladem společností se silnou grid-dimenzí jsou kastovní společnosti. Směrem ke slabé grid-dimenzi se zvyšuje individuální svoboda jedince. *Group-dimenze* měří stupeň zakotvenosti subjektu v sociální skupině. Určuje, do jaké míry je člen skupiny veden ve svém jednání skupinovou lojalitou a do jaké míry se může spolehnout na skupinovou solidaritu.

Na základě kulturní teorie lze společnosti a nebo uzavřené skupiny v nich zobrazit v jakési kulturní mapě. Kombinací dvou dimenzí můžeme získat čtyři ucelené nauky o světě jako celku (viz tabulka 1). Tyto čtyři způsoby náhledu na společenský život jsou přítomny v různé míře zastoupení ve všech kulturách. Teorie kulturních typů se uplatňuje při analýzách různých domén moderní společnosti, kromě politických ideologií, např. i při zkoumání postojů k životnímu prostředí,² důležitou součástí těchto nauk o světě jsou také představy lidí o tom, co je spravedlivé.

Koncept Grid-Group a ideologie sociální spravedlnosti

Za klíčové normy distributivní spravedlnosti v moderní společnosti jsou považovány rovnostářská (egalitářská) a zásluhová či výkonová ideologie [např. Kluegel, Matějů 1995; Wegener, Liebig 1995b; Matějů 2000]. Podle Coughlina a Lockharta [1998] je však výlučně jednodimenzionální přístup „nemístná šetrnost“, neboť hodnoty a ideologie nelze jednoduše umístit na jedno kontinuum. Právě Grid-Group teorie otvírá obecně bohatší vícedimenzionální možnosti pro formulování preferencí přerozdělování oproti běžným pravo-levým politickým ideologiím.³ Její aplikace na sféru spravedlnosti [Wegener, Liebig 1995a] rozšiřuje a systematizuje postoje veřejnosti výpomocí dvou dimenzí do čtyř ideologií či představ o spravedlivém světě: individualismus, egalitarismus, askriptivismus a fatalismus (viz tabulka 2). Skupiny se od sebe odlišují podle toho, jaké základní distributivní principy ve společnosti preferují. Jedná se o obecné ideologie,⁴ tedy o přesvědčení, *jaké* obecné *principy* rozdělování se mají uplatňovat a *kdo* je zodpovědný za spravedlivou distribuci statků. Východiskem tohoto dělení je sociologicky relevantní přesvědčení, že distributivní ideologie varíují podle toho, v jakém sociálním prostředí jsou lidé zakotveni.

Tabulka 2. Ideologie sociální spravedlnosti podle kulturní teorie Grid-Group

		Grid +		
	Fatalismus		Askriptivismus (Hierarchie)	
Group -	Individualismus		Egalitarismus	Group +
		Grid -		

Zdroj: adaptováno podle [Wegener, Liebig 1995a: 266].

V rovině otázky, kdo je zodpovědný za přerozdělování společenských zdrojů a ve prospěch koho má být přerozdělováno, lze popsat typy představ lidí o spravedlnosti podle G-G konceptu následovně [Wegener, Liebig 1995a]:

Askriptivisté (+ group / + grid) preferují nerovné rozdělení statků, ale na rozdíl od individualistů pro ně není rozhodujícím mechanismem distribuce trh, ale příslušnost k určité privilegované vrstvě. Mají zájem na udržení odpovědnosti za sociální nerovnosti v neosobní rovině. Zastávají názor, že skutečná distribuce privilegií a zdrojů je přirozená a samozřejmá, a že k výsledné nerovnosti dochází na základě vyššího společenského postavení daného původem.

V očích *egalitářů* (+ group / - grid) je v konečném důsledku odpovědný za nespravedlivé rozdělení bohatství stát se svými intervencemi. Redistribuce společenského bohatství by měla vést k co největší rovnosti.

Individualisté (- group / - grid) se při selhání jedince odvolávají na jeho neschopnost, pouze úspěšní mají být odměněni za svůj výkon. Systém volné soutěže považují za spravedlivý, protože nutí jedince k odpovědnosti. Z pohledu *individualistů* je vysoká nerovnost ve společnosti legitimní a za distribuci statků je zodpovědný trh. Ideální typ individualisty představuje podnikatel, který začal na zelené louce a lze ho modelově popsat v duchu Weberovy „protestantské morálky“.

To je v přímém kontrastu k *fatalistickému* (- group / + grid) pohledu na sociální spravedlnost, který za nepříznivou situaci jedince obviňuje systém. Fatalistický postoj je charakterizován tím, že se vlastně vzdává nároků na spravedlivé rozdělování; distribuce statků je řízena osudem.

Lze předpokládat, že podle toho, v jaké situaci jedinci žijí, volí takovou ideologii, která jednak legitimizuje jejich postavení a jednak vyjadřuje jejich nároky na distribuci statků ve společnosti. Protože v moderní společnosti existují ideologie distributivní spravedlnosti vedle sebe, všechny jsou legitimní a jaksi na výběr. Člověk si tak může vybrat to pravidlo, které je v souladu s jeho zájmy. V tomto smyslu je zejména ideologie egalitarismu racionálně podmíněná, protože její principy přinášejí ze subjektivního hlediska znevýhodněným skupinám nejvyšší prospěch. Vice versa to pochopitelně platí i pro její protipól individualismus.

Ideologie spravedlnosti v ČR 2006

V následující empirické části analyzujeme data z výzkumu *Sociální spravedlnost 2006* provedeného v rámci mezinárodního projektu ISJP (International Social Justice Project), který navazuje na předchozí šetření provedené v ČR v letech 1991 a 1996.⁵ Předchozí výzkumy ukázaly, že uvedené typy představ o spravedlnosti existují v Německu jak bývalém západním, tak východním [Wegener, Liebig 1995; Wegener 2003]. Otázkou je, zda lze tyto ideologie distributivní spravedlnosti nalézt také v české společnosti.

Empirický výzkum sociální spravedlnosti k operacionalizaci ideologií distributivní spravedlnosti, tedy nikoliv obecných kulturních typů G-G,⁶ využívá souhlasu se sadou osmi výroků (na škále 1-5).⁷ Použitá operacionalizace a specifčnost metody měření v českém prostředí není předmětem našeho článku. Z tohoto důvodu jsme použili standardní operacionalizaci *ideologií spravedlnosti* (Gerechtigkeitsideologien) používané ISJP

projektem, která byla testována na mezinárodních datech z let 1991 a 1996 včetně České republiky [Glöckner-Rist 2006] (viz výroky v tabulce 3).

Podíl kladných odpovědí, zcela a spíše souhlasím dohromady, ukazuje na dvě tendence v české společnosti (viz tabulka 3). Převažují askriptivistické a rovnostářské postoje, na jedné straně tedy chceme bez omezení předávat majetek svým dětem, na druhé stát by měl všem zajistit minimální životní úroveň. Naproti tomu ideje individualismu jako neviditelné ruky volného trhu – „zisk podnikatele vede ke prospěchu všech“⁸ a „pracovní výkon je motivován diferencovaným odměňováním“ jsou mezi českou veřejností stále ještě zastoupeny nejslaběji.

Zdánlivý rozpor souběžného příklonu k askriptivistickým a rovnostářským ideologiím je typický pro transformační společnosti. Zkušenost s konfiskační politikou komunistického režimu dává vzniknout silnému pocitu, že soukromý majetek je potřeba chránit před zásahy státu. Na druhé straně nová zkušenost s nezaměstnaností a s možností propadu životního standardu pro nezanedbatelnou část obyvatel vede k přesvědčení, že stát má nezastupitelnou roli v sociálních otázkách. I nízký souhlas s výroky měřícími individualismus je indukovan zkušeností transformace: „divoký kapitalismus“ (a jeho recepce v médiích) nevede k přesvědčení, že individuální zisky vedou k bohatství celé společnosti.

Spravedlnostní ideologie G-G jsme identifikovali pomocí faktorové analýzy, která odhalila latentní strukturu odpovědí ve čtyřech dimenzích odpovídající teorii a tím v zásadě ukázala na oprávněnost použití zvolené operacionalizace.⁹ Zároveň každému respondentovi přiřadila jeho vlastní hodnotu míry

příklonu k dané distributivní ideologii.¹⁰ Z faktorové struktury v tabulce 4 jsou poměrně jasně vidět oddělené čtyři latentní proměnné měřící spravedlnostní ideologie.

Askriptivismus je tvořen „právem předat majetek svým dětem“ a „ponechat si, co vydělám, i když někteří budou bohatší než jiní“.¹¹ *Fatalismus* se vyznačuje „rezignací na sociální spravedlnost, když věci není možné měnit“ a „složitostí orientovat se v tom, co je spravedlivé a co ne“. *Individualismus* je sycen výkonovými kritérii: „zisky podnikatelů vedou k zisku celé společnosti“ a „k motivaci k osobnímu výkonu dochází jen při dostatečně velkých rozdílech v plotech“. *Rovnostářství* je syceno názory na povinnosti vlády: „zajistit zaměstnání pro každého“ a „zaručit všem minimální životní úroveň“.

Pro českou společnost v roce 2006 je charakteristické, že se částečně překrývá rovnostářství a fatalismus, jak ukazuje zátěž výroku „těžko říci, co je dnes spravedlivé“ u obou ideologií. V postkomunistické transformaci, kdy došlo k velkým často neprůhledným přesunům majetků vzniká u lidí s rovnostářským smýšlením určitá dezorientace ohledně platnosti společenského řádu. Ta však není fatalistickou rezignací, jak ukazuje záporná hodnota náboje u výroku „spravedlnost nemá smysl“ (-0,20).

Vliv sociální struktury

Podívejme se nyní, jak souvisí jednotlivé představy o distributivní spravedlnosti s postavením jedince ve společnosti podle různých sociodemografických ukazatelů. Intenzivnějšími zastánci ideologie individualismu jsou muži, pro ženy je naopak typičtější rovnostářství, u zbylých dvou ideologií rodové

Tabulka 3. Názory na distributivní spravedlnost – ideologie dle G-G teorie, řádková procenta

	zcela souhlasím	spíše souhlasím	ani souhlas ani nesouhlas	spíše nesouhlasím	zcela nesouhlasím
Askriptivismus					
Lidé mají právo si ponechat to, co si vydělají.	36,0	41,1	13,1	7,2	2,5
Lidé mají právo předat majetek svým dětem.	72,5	17,9	5,5	2,9	1,2
Individualismus					
Rozdíly v plotech jsou motivací pro individuální výkon.	9,6	34,8	26,5	19,2	9,9
Zisk obchodníka vede k zisku celé společnosti.	10,1	25,1	24,7	26,2	13,9
Fatalismus					
Soc. spravedlnost nemá smysl, když není možné věci změnit.	14,9	27,2	21,4	24,1	12,4
Těžké se orientovat v tom, co je spravedlivé a co ne.	26,5	34,6	23,1	11,4	4,5
Egalitarismus					
Vláda musí garantovat min. životní standard každého.	42,0	36,0	11,9	6,8	3,3
Vláda je zodpovědná za zaměstnání pro každého.	44,0	33,2	13,0	7,2	2,6

Zdroj: ISJP 2006, N=1482 (min. validních případů 1412 u Rozdíly v plotech ...)

Poznámka: výroky jsou zkráceny, nejedná se o přesné znění otázek položených v dotazníku.

Tabulka 4. Ideologie distributivní spravedlnosti v konceptu G-G, faktorová analýza

	Askriptivismus	Fatalismus	Individualismus	Egalitarismus
Lidé mají právo si ponechat to, co si vydělají.	0,99	0,03	0,02	0,15
Lidé mají právo předat majetek svým dětem.	0,50	-0,01	0,21	-0,02
Soc. spravedlnost nemá smysl, když není možné věci změnit.	-0,08	0,99	-0,01	0,06
Těžké se orientovat v tom, co je spravedlivé a co ne.	0,07	0,30	-0,01	0,22
Zisk obchodníka vede k zisku celé společnosti.	0,08	-0,04	0,83	-0,20
Rozdíly v platech jsou motivací pro individuální výkon.	0,11	0,01	0,46	0,01
Vláda musí garantovat min. životní standard každého.	0,00	0,12	-0,09	0,66
Vláda je zodpovědná za zaměstnání pro každého.	0,07	0,06	-0,04	0,62
% vysvětlené variance celkem 53,0 %	15,8	13,7	11,9	11,7

Zdroj: ISJP 2006, N=1285 (listwise).

Poznámka: metoda extrakce faktorů pomocí maximální věrohodnosti s rotací Varimax Goodness-of-fit Test: 0 vs. 3 faktory Chi-Sq. = 92,241 (7); sig. 0,0000 vs. 4 faktory Chi-Sq. = 1,791 (2); sig. 0,408.

rozdíly nenalzáme.¹² S rostoucím věkem se zvyšuje míra egalitarismu ($R= 0,11$) a fatalismu ($R= 0,09$),¹³ zatímco podpora individualistických myšlenek spíše klesá ($R= -0,06$). Příklon k ideologiím spravedlnosti výrazně podmiňuje dosažené vzdělání. Vyšší vzdělání vede k idejím askriptivismu a individualismu ($RC = 0,21$ a $0,10$),¹⁴ naopak snižuje příklon k egalitarianismu a fatalismu ($RC= -0,25$ a $-0,13$). Silný vliv, na to jakou ideologii bude jedinec zastávat, má také příjem domácnosti. Zatímco s jeho růstem stoupá podpora askriptivismu a individualismu ($R= 0,12$ a $0,13$), tak podpora egalitarismu a fatalismu klesá ($R= -0,18$ a $-0,09$).

Bezprostřední osobní prožitky se strukturální změnou reprezentuje zkušenost s nezaměstnaností,¹⁵ lidé kteří jí v posledních deseti letech prodělali mají vyšší hodnotu faktoru egalitarianismu. Pochopitelně, že vysvětlení ideologií spravedlnosti bylo možno uvažovat vícero,¹⁶ v následující části se budeme věnovat dosud opomíjenému vlivu psychologických vlastností jedince.

Vliv osobnostních charakteristik

Kromě standardně zkoumané podmíněnosti strukturálními a kulturními proměnnými [Wegener, Liebig 1995a; Wegener, Liebig 2000] je potřeba uvažovat i o vlivu psychologie osobnosti. V této části si klademe otázku, které ideologie spravedlnosti jsou podmíněny jakými osobnostními rysy jedince. Do výzkumu ISJP v roce 2006 byla nově zahrnuta baterie vlastností, které respondent připisuje své osobě. Pomocí redukce odpovědí do latentních dimenzí lze identifikovat pět základních osobnostních rysů, tzv. Big-Five vyskytujících se ve všech kulturách. Někdy jsou také označovány jako OCEAN dle prvních písmen v anglické verzi: otevřenost zkušenostem ukazující na intelekt a imaginaci (O), odpovědnost, svědomitost (C), extroverze (E), snášenlivost či přívětivost (A) a neuroticismus (N). OCEAN model byl ve výzkumu ISJP zvolen jednak

proto, že s jeho pomocí lze co nejuplněji popsat základní osobní vlastnosti jedince v jakékoliv kultuře, jednak proto, že je v současnosti nejobecnějším konceptem osobnostní struktury. Zahrnuje jak Eysenckovu dvojdimenzionální škálu (introverze-extroverze a úzkostlivost-vyrovnanost) tak i psychologicko-lexikální tradici jazykovědných označení lidských vlastností [Gerlitz, Schupp 2005: 10n.].

Pětidimenzionální model popisu osobnosti jsme vytvořili pomocí explorační faktorové analýzy redukující baterii 15 otázek, pomocí nichž respondenti popisovali, jak vidí sami sebe (viz tabulka 5). Každý respondent má přiřazenu hodnotu u každého z pěti osobnostních rysů na základě koeficientu faktorové zátěže.

Extroverze popisuje aktivitu a chování vůči druhým lidem. Otevřenost zkušenostem představuje míru otevřenosti vůči novým zážitkům, představivosti a nekonvenčnosti v jednání. Tyto dva rysy se vztahují k mezilidskému chování, následující tři pak poukazují na vnitřní kvality jedince jako jeho organizovanost, psychickou stabilitu apod. Odpovědnost ukazuje míru organizovanosti v jednání, pečlivosti a spolehlivosti. Snášenlivost odráží dimenzi altruismu oproti egoismu. Neuroticismus ukazuje na míru emocionální stability resp. lability jedince.

Podmíněnost příklonu k představám o spravedlnosti osobnostními rysy člověka ukazují korelační koeficienty v tabulce 6. Pokud uvažujeme pouze dvourozměrné vztahy, tak nejméně psychologicky vyhraněnou ideologií se zdá být askriptivismus, na který mají vedle odpovědnosti a extroverze dále vliv snášenlivost a otevřenost zkušenostem. To může být způsobeno faktem, že ideje askriptivismu, přesněji řečeno, tak jak byly operacionalizovány, jsou v populaci zastoupeny nejčastěji. Tudíž lze očekávat, že budou souviset s více psychologickými vlastnostmi současně. Pro individualisty je typická otevřenost ke zkušenostem i fakt, že méně často pocházejí z řad neuroti-

Tabulka 5. Osobnostní charakteristiky, tzv. Big-Five,¹⁷ faktorová analýza

	Otevřenost zkušenostem	Extroverze	Neuroticismus	Snášenlivost	Odpovědnost
... má velkou představitivost	0,62	0,15	0,04	0,08	-0,01
... je originální, přichází s novými nápady	0,60	0,09	-0,06	-0,09	0,12
... je uvolněný a zvládá stres	0,42	0,10	-0,34	0,10	0,10
... ocení umělecké zážitky	0,41	0,38	0,29	0,13	0,03
... je společenský, rád se baví	0,34	0,69	0,00	0,00	0,04
... je komunikativní, hovorný	0,23	0,52	-0,10	-0,05	0,28
... je rezervovaný: zdrženlivý / uzavřený	0,04	-0,43	0,18	-0,03	0,08
... snadno znervózní	-0,05	-0,02	0,68	0,01	-0,04
... se velmi obává	-0,03	-0,18	0,55	0,03	-0,04
... má smířlivou povahu	0,12	0,05	0,19	0,53	0,16
... je ohleduplný a pozorný k ostatním	0,27	0,15	0,20	0,48	0,20
... je někdy poněkud nepříjemný na ostatní	0,08	0,06	0,21	-0,42	-0,01
... má sklon být líný	0,16	0,08	0,17	-0,23	-0,21
... dělá pečlivě svou práci	0,09	0,05	-0,02	0,16	0,69
... dělá věci efektivně a výkonně	0,34	0,04	-0,10	0,21	0,35
% vysvětlené variance celkem 36,98 %	10,02	7,90	7,82	5,70	5,53

Zdroj: ISJP 2006, N=768 (listwise).

Poznámka: metoda extrakce maximální věrohodnosti s rotací Varimax.

Goodness-of-fit Test: 0 vs. 5 faktorů Chi-Sq. = 174,159 (40); sig. 0,000

Výrazněny jsou vlastnosti odpovídající definici jednotlivých typů [srovnej Gerlitz, Schupp 2005].

ků. Egalitaristé se vyznačují snášenlivostí a fatalisté obavou z nových zkušeností.

Porovnání sociálních a osobnostních vlivů na ideologie spravedlnosti

Doposud jsme sledovali rozdíly a podmíněnost představ o přerozdělování na celospolečenské úrovni jen jako dvourozměrné vztahy. Zjistili jsme, že ideologie spravedlnosti v konceptu G-G jsou podmíněny jak psychologickými vlastnostmi člověka, tak jeho postavením ve společnosti. V této části nás zajímá, jak se tyto dvě roviny vlivů liší, tedy zda jsou některé ideologie podmíněny spíše strukturálně či psychologicky při vzájemné kontrole vlivu ostatních indikátorů. Zda na danou ideologii mají vliv spíše strukturální či individuálně psychologické vlastnosti testujeme pomocí dvouúrovňového modelu v lineárních regresích jednotlivých faktorů ideologií distributivní spravedlnosti. První úroveň představuje strukturální postavení jedince ve společnosti, druhý aditivní model obsahující všechny proměnné z modelu 1 jeho osobnostní rysy (viz tabulku 7).

Pro askriptivismus je příznačné, že je podmíněn zejména psychologicky, jak jsme již viděli v předchozí části, přispívá k němu odpovědnost, snášenlivost a extroverze. Druhý psychologický model¹⁸ totiž vysvětluje 8 % variance oproti 2 % objasněnými sociodemografickými znaky v modelu 1 (na preferenci druhého modelu upozorňuje statistika kvality modelu BIC, která má nižší hodnotu než v modelu 1).¹⁹ Ze strukturálních vlivů v modelu 1 přispívají k askriptivismu pouze příjem a vysokoškolský diplom.

Obdobně míra individualismu narůstá s výší příjmu, ale také velikostí bydliště. Poněkud překvapivě mají k této ideologii blíže lidé bydlící v lokalitách do pěti tisíc obyvatel. Podrobnější rozbor ukazuje, že tento vztah je způsoben tím, že vztah mezi velikostí bydliště a individualismem nemá lineární povahu. S nejvyšší mírou individualismu se setkáme v Praze a právě na vesnici (sídlá do 2 tis. obyvatel). Nejslaběji je pak individualismus zastoupen v obcích se dvěma až pěti tisíci obyvatel. Na individualismus má z psychologických vlastností vliv pouze otevřenost zkušenostem nicméně tento druhý model již

Tabulka 6. Korelace ideologií spravedlnosti dle G-G a osobnostních rysů Big-Five

	Otevřenost zk.	Extroverze	Neuroticismus	Snášenlivost	Odpovědnost
Askriptivismus	0,11**	0,17**	0,01	0,14**	0,23**
Fatalismus	-0,15**	-0,07	-0,09*	-0,06	0,02
Individualismus	0,18**	0,06	-0,11**	-0,04	0,08*
Egalitarismus	-0,09*	0,00	0,08*	0,14**	0,08*

Poznámka: Pearsonův korelační koeficient; statistická významnost * p < 0,05 ** p < 0,01.

nepřidává žádnou podstatnou informaci k vysvětlené varianci (z 3 % v prvním modelu na 5 %).

Pro fatalisty je – při kontrole vlivu ostatních indikátorů – typické že pocházejí z řad vyučených. Jako u jediné ideologie se zde projevuje deklarovaná příslušnost k sociální třídě. Typický je pro nízkou třídu, v porovnání s ní je příspěvek nižší střední a střední třídy záporný. Míru fatalismu snižuje otevřenost zkušenostem, nicméně k jeho vysvětlení tato dimenze osobnostního rysu výrazně nepřispívá (zlepšení z 6 % v prvním modelu na 7 % vysvětlené variance).

Nejsilněji strukturně zakotvený je egalitarismus, jeho zastánce můžeme hledat častěji mezi ženami, lidmi vyššího věku, vyučenými a středoškolsky vzdělanými. Na jeho strukturní podmíněnost ukazuje i vliv zkušenosti s nezaměstnaností. Naopak podpora této ideologie klesá s rostoucím příjmem domácnosti. Jako u jediné dimenze sociální spravedlnosti se zde nesetkáme s vlivem individuálních psychologických vlastností.

Na otázku, kde hledat zastánce jednotlivých ideologií mezi českou populací, dává v jednoduchosti odpověď obrázek 2,

který přehledně shrnuje výsledky regresních modelů všech čtyř ideologií. I když má pouze ilustrativní charakter, ukazuje přehledně profily jednotlivých ideologií z hlediska sledovaných znaků. Vznikl na základě explorativní lineární dekompoziční analýzy (LINDA).²⁰ Číselné znaky jako příjem a věk byly převedeny na kategorie, v případě osobnostních rysů byla každému respondentovi přiřazena pro něj nejtypičtější vlastnost.²¹

Z hlediska postavení v sociální struktuře mají k sobě blízko na jedné straně askriptivisté a individualisté, na druhé pak fatalisté a rovnostáři. Pro zastánce askriptivistického pojetí distributivní spravedlnosti je typické, že jde o lidi středního věku, hlásící se ke střední třídě. Individualisté se hlásí k vyšší střední třídě a pravděpodobněji se s nimi setkáme mezi nejmladší kohortou a spíše mezi muži. Naproti tomu pro příznivce egalitarismu je příznačné, že jde o lidi s nižším příjmem, základním vzděláním, z nižší střední třídy a ženy. Postavení fatalistů je podobné, jde nejčastěji o vyučené, a ty kdo se hlásí k nižší třídě. Z hlediska dominantní psychologické vlastnosti je u individualistů typická odpovědnost, u askriptivistů otevřenost novým zkušenostem, zatímco rovnostáři mají relativně blízko k neuroticismu a fatalisté ke snášenlivosti.²²

Tabulka 7. Standardizované koeficienty z OLS regrese ideologií distributivní spravedlnosti dle Grid-Group

	Askriptivismus		Individualismus		Fatalismus		Egalitarismus		
	Beta		Beta		Beta		Beta		
M1									
Žena ^a	0,01		-0,06		0,01		0,14	**	
věk	0,05		0,00		0,02		0,11	*	
Vzdělání ^b									
Vyučen	0,11		0,02		0,18	*	0,22	**	
SŠ	0,14		0,10		-0,00		0,15	*	
VŠ	0,11	*	0,06		-0,05		0,02		
Příjem domácn.	0,15	**	0,12	*	0,01		-0,10	*	
Bydliště <5000	-0,07		0,17	**	0,00		0,08	*	
Nezaměstnanost	0,08		0,01		-0,02		0,15	**	
Subj. soc. třída ^c									
Nižší střední	-0,05		0,03		-0,30	**	-0,03		
Střední	-0,07		-0,01		-0,31	**	-0,11		
Vyšší střední	-0,04		0,01		-0,10		-0,08		
M2#									
Otevřenost zkuš.	-0,00		0,13	**	-0,12	**	-0,03		
Extroverze	0,14	**	0,04		0,03		0,02		
Neuroticismus	0,05		-0,09		-0,02		0,04		
Snášenlivost	0,14	**	-0,03		-0,08		0,04		
Odpovědnost	0,16	**	0,03		0,07		0,04		
Model	M1	M2	M1	M2	M1	M2	M1	M2	
df	11	16	11	16	11	16	11	16	
Adjusted R Sq.	0,021	0,079	0,031	0,048	0,057	0,070	0,109	0,106	
R Sq. Change	0,040	0,066	0,051	0,025	0,076	0,021	0,127	0,005	
Sig. F Change	0,022	0,000	0,003	0,013	0,000	0,031	0,000	0,722	
BIC	30,75	23,22	-195,89	-179,27	-62,76	-43,91	-298,55	-269,96	

Zdroj: ISJP 2006, N=548.

Poznámka: referenční kategorie: a muž, b ZŠ, c nižší třída; # koeficienty proměnných z modelu 1 nejsou uvedeny; statistická významnost * p < 0,05 ** p < 0,01.

Závěr

V moderních pluralitních společnostech, kde neexistuje jednotná ideologie, ale více si navzájem konkurujících modelů, lze předpokládat, že legitimně vedle sebe stojí různé, často protichůdné představy o spravedlnosti [Kluegel 1989]. Na základě kulturní teorie aplikované na sféru spravedlnosti lze v dimenzích Grid-Group vymezit čtyři typy ideologií představujících kolektivní přesvědčení usnadňující lidem orientaci ve společnosti: askriptivismus, individualismus, fatalismus a egalitarismus.

Tyto ideologie jsou identifikovatelné, jak ukázala faktorová analýza postojů k distribuci ve společnosti na datech výzkumu ISJP 2006, i v České republice. Na jedné straně převažují askriptivistické postoje odkazující v původním konceptu k dědičným privilegiím, chápáné však i díky použité formulaci otázek spíše jako „právo na zasloužené“ a na druhé tradiční rovnostářské postoje vyžadující zásahy státu do ekonomiky. Která z těchto dvou hlavních ideologií má ve společnosti dominantní charakter nelze určit, podle Wegenera s Liebigem [1995b] by muselo jít o takovou ideologii, která není (nebo je pouze slabě) závislá na strukturálních faktorech. To v našem případě ČR v roce 2006 ani jedna z ideologií nesplňuje, protože všechny jsou do značné míry zakotveny ve společenském postavení. Odpovídá to závěrům uvedených autorů týkající se bývalé NDR, kde jsou ideologie rozkolísané či lépe řečeno nezakotvené, ale i situaci v naší společnosti v devadesátých letech [Matějů 2000], kde v čase prohlubovala vzájemná provázanost mezi spravedlnostními představami a sociální strukturou.

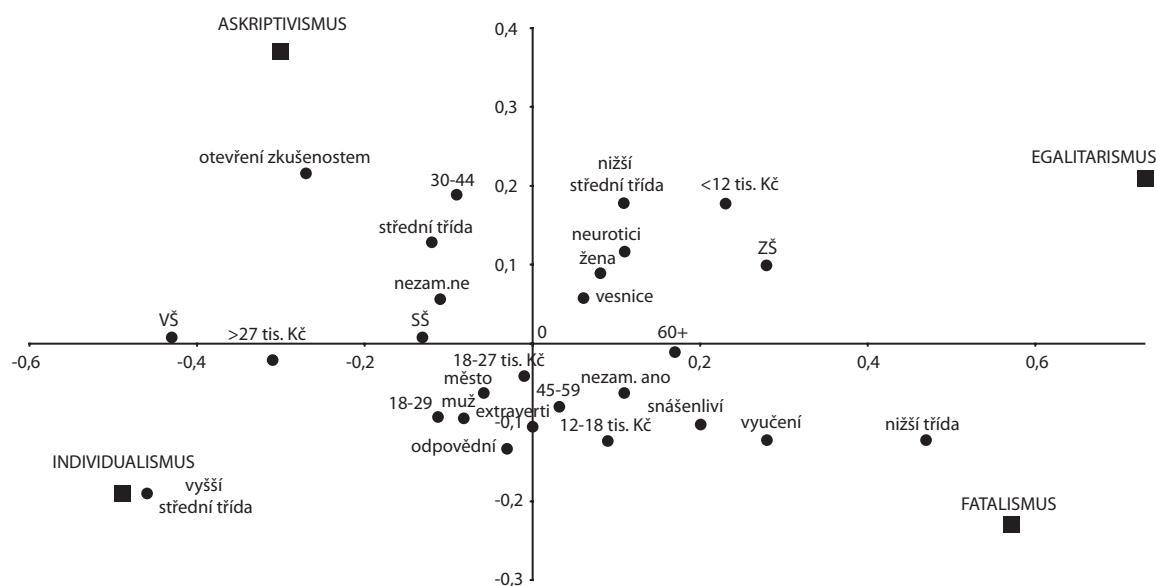
Porovnání vlivu strukturálního postavení a individuálních psychologických vlastností v regresních modelech ukázalo, že zahrnutí osobnostních rysů v podstatě výrazně zlepšení vysvětlení představ o spravedlnosti nepřináší. S vlivem rysů

osobnosti se nicméně setkáváme zejména u askriptivismu, nelze ho však označit za jednoznačně psychologicky podmíněnou představu o spravedlnosti, protože je podporován jak extroverzí, snášenlivostí tak i odpovědností. Osobnostní rysy podmiňují také individualismus, pro který je typická otevřenost zkušenostem a fatalismus, pro jehož přívržence je naopak příznačná nedostatečná otevřenost zkušenostem spolu se subjektivní příslušností k nižším sociálním třídám. Naproti tomu jedincovou pozici ve společnosti je výrazně ovlivněn egalitarismus a částečně individualismus spolu s askriptivismem.

V ČR je nejvíce strukturálně ukotvena ideologie egalitarismu, podmíněna věkem, rodem, vzděláním a zkušeností s nezaměstnaností. S určitou nadsázkou lze zastávce egalitarismu, a do značné míry i fatalisty, považovat za tzv. „poražené“ v procesu společenských změn. Askriptivisty lze naopak označit když ne za vítěze, tak alespoň za potenciálně v tomto procesu prosperující.

Fakt, že vliv psychologických vlastností (Big-Five) na představy o spravedlnosti není v české společnosti dominantní, poukazuje na to, že ideologie v konceptu Grid-Group nejsou pouhými derivacemi psychologických vlastností a závisí tedy na strukturálních a kulturních komponentách. Toto zjištění je však třeba dále ověřit v dalších analýzách a výzkumech, které by např. použily odlišnou operacionalizaci spravedlnostních ideologií. Pro studium stratifikačního systému u nás je pak podstatné, že příklon k ideologiím distributivní spravedlnosti závisí nejen na čistě osobních vlastnostech, ale i na vertikální pozici v sociální struktuře. Vedle vlivu vzdělání a příjmu je to v případě fatalismu i subjektivní sociální postavení. Příslušníci hlásící se ke stejné sociální třídě mají tendenci sdílet podobné ideologie, neboť lidé v podobných sociálních pozicích mají podobné zájmy a představy o tom, jak by měl být společenský systém v jejich očích spravedlivě nastaven.

Graf 1: Profil ideologií distributivní spravedlnosti (LINDA)

Zdroj: ISJP 2006, N=1285.

literatura

- Coughlin, R. M., Ch. Lockhart. 1998. „Grid-Group Theory and Political Ideology: A Consideration of Their Relative Strengths and Weaknesses for Explaining the Structure of Mass Belief Systems“. *Journal of Theoretical Politics* 10: 33–58.
- Douglas, M. 1996 (1970). *Natural symbols: Explorations in Cosmology* (with a new introduction). London and New York: Routledge.
- Douglas, M., S. Ney. 1998. *Missing Person: A Critique of the Social Sciences*. Berkeley Los Angeles London: University of California Press.
- Gerlitz, J.-Y., J. Schupp. 2005. „Zur Erhebung der Big-Five-basierenden Persönlichkeitsmerkmale im SOEP“. *Research Notes* 4. DIW Berlin, SOEP.
- Glöckner-Rist, A. (ed.). 2006. *ZUMA-Informationssystem. Elektronisches Handbuch sozialwissenschaftlicher Erhebungsinstrumente. ZIS Version 10.0*. Mannheim: Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA).
- Kluegel, J. R. 1989. *Perceptions of Justice in the U.S.: Split Consciousness among the American Public*. Paper presented at the Conference on Perceptions of Social Justice in East and West. Dubrovnik.
- Kluegel, J. R., P. Matějů. 1995. „Egalitarian vs. Inegalitarian Principles of Distributive Justice“. Pp. 209–238 in J. R. Kluegel, D. S. Mason, B. Wegener (eds.). *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. New York: Aldine de Gruyter.
- Liebig, S. 2004. *Empirische Gerechtigkeitsforschung: Überblick über aktuelle Modelle der psychologischen und soziologischen Gerechtigkeitsforschung*. Berlin: ISGF-Arbeitsbericht 41.
- Matějů, P. 2000. „Krystalizace norem distributivní spravedlnosti“. Pp. 145–190 in P. Matějů, K. Vlachová (eds.). *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991–1998*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Řeháková, B. 2001. „Determinanty vztahu k ochraně životního prostředí“. *Sociologický časopis* 37 (4): 479–498.
- Soukup, P. 2001. *ISSP – Životní prostředí*. Sociologické texty/Sociological papers 01: 6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šafr, J., I. Bayer. 2007. *Distributive Justice Ideologies in the Czech Republic 1991, 1995, 2006*. Prezentace na ISJP Budapest Meeting 2007. 27.4. 2007, Budapešť: Eötvös Loránd University.
- Wegener, B. 2003. „Solidarity, Justice, and Social Change: Germany's Ten Years of Unification“. Pp. 207–33 in D. Pollack, J. Jacobs, O. Müller, G. Pickel (eds.). *Political Culture in Post-Communist Europe. Attitudes in New Democracies*. Ashgate: Aldershot.
- Wegener, B., S. Liebig. 1995a. „Hierarchical and Social Closure Conceptions of Distributive Social Justice: A Comparison of East and West Germany“. Pp. 263–284 in J. R. Kluegel, D. S. Mason, B. Wegener (eds.). *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-communist States*. New York: Aldine de Gruyter.
- Wegener, B., S. Liebig. 1995b. „Dominant Ideologies and the Variation of Distributive Justice Norms: A Comparison of East and West Germany and the United States“. Pp. 239–259 in J. R. Kluegel, D. S. Mason, B. Wegener (eds.). *Social Justice and Political Change: Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. New York: Aldine de Gruyter.
- Wegener, B., S. Liebig. 2000. „Is the 'Inner Wall' Here to Stay? Justice Ideologies in Unified Germany“. *Social Justice Research* 13 (2): 177–197.

poznámky

- ¹ Text vznikl s institucionální podporou výzkumnému záměru Univerzity Karlovy „Rozvoj české společnosti v EU: rizika a výzvy“ (id. kód MSM0021620841). Použitá data pocházejí z mezinárodního projektu *International Social Justice Project* (ISJP).
- ² O roli kulturních typů na utváření environmentálních postojů viz [Soukup 2001, Řeháková 2001], kde byl u nás v analýze poprvé použit G-G model.
- ³ Za běžné politické ideologie považujeme takové, které se vztahují k pravo-levému schématu jako zásadní politické konfliktní linii ve společnosti. Mají jen velmi málo společného se sofistikovanými normativními systémy používanými v teorii spravedlnosti, jako je např. Rawlsova, Nozickova nebo Walzerova. Žádná z nich není v tomto smyslu „běžná“.
- ⁴ Ideologii chápeme obecně jako systém individuálních a kolektivních přesvědčení a pojmů, strukturují sociální skutečnost tak, aby se v ní subjekty mohly orientovat.
- ⁵ Jedná se o reprezentativní šetření dospělé populace ČR provedené agenturou SC&C v dubnu–červnu 2006 na výběrovém vzorku 1482 respondentů. Použit byl třístupňový stratifikovaný náhodný výběr, míra návratnosti 64 %, průměrná délka dotazování 65 minut. Na přípravě šetření se podílel ISS UK FSV.
- ⁶ Poněkud odlišnou operacionalizaci obecných kulturních typů G-G používá na datech z ISSP 2000 Soukup [2001] a Řeháková [2001].
- ⁷ V některých studiích používají autoři deseti výroků, např. [Wegener, Liebig 2000].
- ⁸ Podíl je stejný jako ve výzkumu ISJP 1996, zatímco v roce 1991, kdy vrcholila pro-liberálně reformní euforie, dosahoval 64 %.
- ⁹ Použita byla metoda maximální věrohodnosti s rotovaným řešením Varimax. Analyzovány byly pouze případy, kde nechyběla ani jedna odpověď. Faktory společně vysvětlují 53 % variance.
- ¹⁰ Výsledky dalších analýz dat z výzkumů z let 1991 a 1996 ukazují, že existence typů spravedlnostních ideologií je v ČR poměrně stabilní. Jedinou významnější změnou ke které došlo je, že mezi lety 1991 a 1996 po porevolučním nadchnutí se pro myšlenky volného trhu oslabila intenzita individualistických postojů [Šafr, Bayer 2007].
- ¹¹ Podle našeho názoru nejsou z hlediska teorie otázky na askriptivismus příliš šťastně volené. Oba dva výroky jsou totiž stabilní součástí liberálního přesvědčení blízké spravedlnostní ideologii individualismu (např. Hayek, Nozick).
- ¹² T-test rozdílů průměrů faktorů reprezentujících ideologie spravedlnosti, signifikantní min. na 0,05 hladině významnosti.

- ¹³ Pearsonův korelační koeficient, signifikantní na hladině významnosti 0,01.
- ¹⁴ Spearmanův koeficient pořadové korelace, signifikantní na hladině významnosti 0,01.
- ¹⁵ Odpověď na otázku: "Když se podíváte zpět na posledních 10let, byl(a) jste někdy nezaměstnaný(á) a hledal(a) jste práci déle než 1 měsíc?" (ano/ne).
- ¹⁶ Ideologie spravedlnosti mají také blízko k pravo-levé politické orientaci. Zastánci pravice mají blízko k individualismu ($R = 0,26$) a částečně askriptivismu ($R = 0,09$), zastánci levice k egalitarismu ($R = -0,33$) a fatalismu ($R = -0,11$).
- ¹⁷ Odpovědi na otázku: "Vidím sám/u sebe jako někoho kdo..." (odpovědi na škále: 1 – „velmi se hodí“ až 5 – „vůbec se nehodí“).
- ¹⁸ Souvislost askriptivismu s psychologickými vlastnostmi extroverze, snášenlivosti a odpovědnosti podporuje naši kritiku operacionalizace této ideologie, poukazující na to, že jde spíše o výroky vztahující se k obecnějšímu liberálnímu přesvědčení.

- ¹⁹ Bayesovské informační kritérium BIC ukazuje míru kvality modelu, při tom upřednostňuje nejspornější řešení tj. zvyhodňuje jednodušší modely. Čím nižší hodnota, tím kvalitnější model.
- ²⁰ Vstupní matice představuje průměry faktorů v jednotlivých kategoriích vysvětlujících znaků (není uvedena). Zobrazeny jsou první dva faktory z nerotovaného řešení (95,3 % variability), první (osa X) vysvětluje 87,6 %, druhý (osa Y) 7,7 % variability.
- ²¹ Přiřazena byla ta vlastnost, u které jedinec dosahoval maxima faktorové zátěže. Z hlediska teorie Big-Five se jedná o značné zjednodušení, protože psychologický profil jedince je určen jeho pozicí na všech pěti dimenzích současně. *Strictu sensu* v naše případě jde tedy pouze o dominantní vlastnost jedince, proto mluvíme o typech lidí např. o extroverttech a nikoliv o extroverzi jako dimenzi.
- ²² Vazby rysů osobnosti v analýze LINDA se liší od výsledků z regresních modelů, protože se jedná o diskretní znak, kdy je respondentovi přiřazena pouze jedna pro něj nejtypičtější vlastnost.

Jiří Šafr pracuje jako výzkumný pracovník v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. a v Institutu sociologických studií UK FSV. Zabývá se výzkumem sociálních nerovností (sociální distance, kulturní spotřeba a sociální třídy), sociální spravedlnosti a problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu. Externě vyučuje na FHS UK.

Lze ho kontaktovat na adrese: jiri.safr@soc.cas.cz

Ivo Bayer pracuje jako výzkumný pracovník v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. a v Institutu sociologických studií UK FSV. Zabývá se teorií elit, zkoumáním sociální spravedlnosti a problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu. Vyučuje na FSV UK.

Lze ho kontaktovat na adrese: ivo.bayer@soc.cas.cz

Recenzenti a recenzentky Naší společnosti 2007 (5):

Mgr. Petr Halva, psycholog, sociolog. Tromsø, Norsko

Mgr. František Kalvas, katedra sociologie, Filozofická fakulta
Západočeské univerzity v Plzni

RNDr. Jitka Kocourková, katedra demografie a geodemografie,
Přírodovědecká fakulta UK v Praze

PhDr. Lubomír Kopeček, Ph.D., katedra politologie, Fakulta
sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně

PhDr. Pavel Kuchař, CSc., katedra sociologie,
Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd
Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Petr Květoň, Ph.D., Psychologický ústav AV ČR, v.v.i.

Mgr. Yana Leontiyeva, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

PhDr. Lukáš Linek, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Mgr. Ladislav Mrklas, CEVRO Institut, Praha

Mgr. Jaroslav Petřík, Mezinárodní politologický ústav
Masarykovy univerzity v Brně

ing. Miroslava Rákoczyová, Ph.D., katedra sociální politiky
a sociální práce, Fakulta sociálních studií
Masarykovy univerzity v Brně

PhDr. Irena Reifová, Ph.D., katedra mediálních studií, Institut
komunikačních studií a žurnalistiky, Fakulta sociálních věd
Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D., katedra sociologie a andragogiky,
Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

prof. PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc., katedra sociální politiky
a sociální práce, Fakulta sociálních studií Masarykovy
univerzity v Brně

PhDr. ing. Petr Soukup, katedra sociologie, ISS,
Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Jana Stachová, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

PhDr. Petr Suchý, Ph.D., katedra mezinárodních vztahů
a evropských studií, Fakulta sociálních studií
Masarykovy univerzity v Brně

Mgr. Petra Šalamounová, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Mgr. Gabriela Šamanová, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

PhDr. Anna Šťastná, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.

PhDr. Václav Štětka, Ph.D., katedra mediálních studií a žurnalistiky,
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně

PhDr. Lukáš Valeš, Ph.D., katedra politologie a mezinárodních
vztahů, Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni

PhDr. Michal Vašečka, Ph.D., katedra sociologie,
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně

PhDr. Jan Váně, Ph.D., katedra sociologie, Filozofická fakulta
Západočeské univerzity v Plzni

Mgr. Michaela Vojtková, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc., katedra ruských
a východoevropských studií, IMS, Fakulta sociálních věd
Univerzity Karlovy v Praze